
та й в пізніші часи козаки не були якимись солдатами чи людьми, що жили з грабунку [5. с.45]. Вони займались не лише війною, а й ремеслом». Тобто вели такий же спосіб життя, як і решта жителів інших земель тодішньої Литовської держави. То чому ж козаками вперше назвали саме подолян. Відповідь очевидна. Козаками в давнину називали все населення землі, де довгий час переважаючою релігією було язичництво, а такою землею було саме Поділля.

Список використаних джерел та літератури

1. Білецька О. Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області: монографія. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
2. Винокур И. С. Гуцал А. Ф. Раскопки на среднем Днестре // АО 1975 г. – М., 1976, – С. 312.
3. Гуменюк С. К. Як складалась територія Поділля // Тези доповідей II Подільської історико–краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48 – 49.
4. Дашкевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико–краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58 – 60.
5. Дашкевич. Н. Болоховская земля и ее значения в Русской истории. - Киев: Университетская типография, 1876. - С. 68.
6. Махновець Л. Є. Слово о полку Ігоревім. Ритмічний переклад. – К., 1955, С. 47 – 69.
7. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885, с. 388.
8. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1965. - С. 477.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. - Вінніпег, Канада, 1984. – С. 600.
10. Шилов Ю. «Врата бессмертия». - Киев, 1994.
11. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Wydanie nowe, z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Strykowskiego przez M. Malinowskiego. – Т. 2. – Warszawa: Nakład G. L. Glucksberga. – 1846. – 568 s.

Надія Кукса

завідувачка відділу

«Суботівський історичний музей»

Національного історико-культурного

заповідника “Чигирин”

м. Чигирин

РУЇНИ ПІДМУРКІВ КАМ'ЯНОЇ СПОРУДИ ЗАМКУ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У СУБОТОВІ: МИНУЛЕ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

За літописними джерелами, навесні 1664 р. за наказом Стефана Чарнецького спалено містечка Суботів і Бужин [7, с.132]. Очевидно, тоді й було спустошено суботівський замок Богдана Хмельницького. Добре укріплена фортеця, започаткована чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким на початку ХУІІ ст., розбудована впродовж 1622-1657 рр. його сином Богданом, яка, на думку Г. Логвина, мала досить значні розміри і не поступалася першому-ліпшому замку того часу [8, с. 118], перетворилася на руїни.

Суботівські укріплення, облаштовані на мисі, добре захищеному природними чинниками: болотами та крутими схилами ярів з півночі, заходу і сходу, були підсилені двома рядами валів, що мали дерев'яні стіни з кількома вежами та глибоким ровом з перекинутим через нього містком. Поряд з палацом гетьмана розміщувалися будинки козацької старшини [9, с. 40]. За браком історичних джерел доля садиби гетьмана наступних ста п'ятдесяти років наразі

залишається невідомою.

Напевно, подальшу руйнацію суботівських укріплень в обезлюдненому на довгі десятиліття краї продовжили здебільшого зовнішні фактори.

Одним з перших і найбільш авторитетних дослідників козацьких старожитностей краю слід вважати видатного історика й археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського. На початку двадцятих років XIX ст. побачила світ його праця “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства”, де у вирі історичних подій пам’ятки матеріальної культури козацької доби, окремі зображення яких ілюструють книгу, постають їх безпосередніми свідками і навіть учасниками. Виняткову цінність для науковців становить малюнок П. Сплетссера з виглядом Іллінської церкви та руїн замку Хмельницького в Суботові, виконаний в 1825 р. на замовлення Д. Бантиш-Каменського. Причому, в коментарях до малюнка історик ручається за достовірність зображення, уточнюючи, що особисто побував у колишньому маєтку гетьмана [1, с. 602]. На основі цього художнього твору О. Осиповим у 1826 р. було виконано гравюру, яка протягом наступних десятиріч широко використовувалось як ілюстративний матеріал в студіях багатьох істориків. Центральну частину твору становить зображення церкви та прилеглої до неї території. Проте на задньому плані досить чітко проглядаються “руїни будинку Хмельницького [2, с. 602]. Безперечно, це перше, що маємо на сьогодні, зображення залишків укріплень садиби гетьмана. Унікальність його особливо підсилюється тим, що в наступні десятиліття у зв’язку з активізацією забудови Суботова та околиць для господарських потреб використовується камінь і цегла з руїн, внаслідок чого незабаром зникає наземна частина споруд.

Початком інтенсивного знищення залишків будівель Л. Похилевич вважає тридцять років XIX ст., зауважуючи, що близько 1830-го року від будинку Богдана Хмельницького ще залишалися стіни висотою в сажень, які невдовзі були розібрані для підмурків церкви Медведівського монастиря [13, с. 681]. Відповідні висновки дослідник міг зробити, опираючись на церковну та монастирську документацію з використанням місцевих переказів, які могли носити тоді значну частку достовірності, оскільки, були ще досить свіжими. Проте, якщо брати до уваги припущення голови Черкаського окружного комітету охорони пам’яток старовини, мистецтва й природи О. Александрова (двадцять років XX ст.), який міг опиратися на віднайдені в церковних архівах відомості, використання залишків руїн колишнього суботівського замку Богдана Хмельницького почалося значно раніше – з 1800 р., коли було закладено Свято-Троїцьку церкву Мотронинського монастиря [11, с. 49]. Зокрема, в Реєстрі монументальних пам’ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК від 16 червня 1929 р. зазначалося: “...Є підстави вважати, що в фундамент цієї церкви (Свято-Троїцької – **Н.К.**) закладені монолітні плити Суботівського палацу, можливо, що плити й стовпи чудового ганку названого палацу, опис якого зберігся“ [4, с. 151].

Обидві версії мають право на життя, хоча, за відсутністю більш авторитетних джерел, у певній мірі підлягають сумніву.

Наступним етапом студіювання руїн замку Хмельницьких стала подорож Т. Шевченка на Чигиринщину – в вересні 1845 р. Археографічною комісією його відряджено для змалювання пам’яток старовини.

Візит Т. Шевченка до Суботова був більш, ніж своєчасним. Адже йому поталанило замалювати залишки оборонних споруд незадовго до їх знищення (акварель «Богданові руїни в Суботові»). Контури Іллінської церкви, що бовваніють на задньому плані акварелі, дали змогу дослідникам визначити в майбутньому точне місце розташування однієї із споруд укріплень.

У 1851 р., виконуючи завдання створеної при Київському університеті Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, в Чигиринському повіті побував Д. Де ля Фліз. Серед найбільш інтригуючих місцевих старожитностей, описаних і замальованих ним, увагу привертають залишки підвалин мурованої споруди – частини фортифікаційної системи замку Хмельницьких. Д. Де ля Фліз вважав, що зображені ним руїни є фундаментом гетьманського будинку [5, с.136], проте С. Кілессо слушно зауважує, що для палацу споруда замала, адже мала розміри в плані 13,4x10,1 м [5, с. 90-91]. Очевидно, дослідника зацікавили залишки однієї з оборонних чи господарських будівель, що ніяк не зменшує ваги його внеску в студіювання суботівських

укріпленнь.

Описи руїн замку Хмельницьких, зроблені зі слів місцевих старожилів на початку шістдесятих ХІХ ст., знаходимо в Л. Похилевича, який з жалем зазначає, що тепер на місці будинку гетьмана стоїть клуня селянина і тільки подекуди по цеглі, що вибивається з-під трави, помітні залишки фундаменту; нещодавно розкопано кам'яний погріб, який був під будинком. Двір навколо був обсіпаний двома рядами валів [14, с. 681]...

Відомості, що проливають світло на стан укріплень, зафіксовані і М.Костомаровим, який відвідав Суботів у травні 1872 р.: “Недалеко від церкви можна бачити фундаменти будівель, що становили двір Хмельницького. Тепер залишились тільки руїни погребів, але священник (о. Роман Орловський. – Н.К.) повідомив нам, що близько двадцяти років тому тут стояли ще доволі високі стіни, розібрані згодом селянами для своїх господарських потреб в різні часи. Поблизу самого місця будівель знаходиться рів, утворений талою водою, а в глибині цього рову проходить дорога. Утворення рову і проведення по ньому дороги сприяли спотворенню двору Хмельницького [6, с. 624].

Як бачимо, спочатку залишки руїн замку частково були вивезені для будівництва культових споруд, а трохи згодом і саме місце садиби, що до цього часу носить назву Замчище, стало заселятися суботянами. Станом збереження козацьких старожитностей в Суботові переймався і Михайло Грушевський. На його прохання Марко Грушевський запросив фотографа, щоб той “познімав деякі історичні місця: стіну, що обкопано усадьбу Хмельницького, льох, три криниці, саму його садибу, городки“ [14, с. 69-70]. Відрадно, що ці світлини проілюстрували збірку Марка Грушевського “Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова”, опубліковану в Записках НТШ в 1909 р. Окремі з них збереглися в оригіналі до наших днів. Пlundрування історичного ландшафту тривало і далі, про що о. Марко з боєм повідомляє професору Грушевському в одному з листів, датованому 1899 р.: “...на усадьби хати... строять, так і руйнують стиха [15, с.70].

З приходом нової влади доруйновування автентичних залишків Суботівських укріплень продовжувалося. До остаточного знищення історичних руїн доклали руки як владні функціонери, так і місцеві жителі. Відомо, що ще навіть 1949 р. рештки північної стіни укріплень були використані для будівництва колгоспної стайні [10, с. 119].

Проте невдовзі в процесі підготовки до святкування 300-ліття Переяславської ради на урядовому рівні було прийнято рішення про проведення археологічних досліджень на місці садиби Хмельницьких.

Найбільш ґрунтовні студії суботівських укріплень припадають на 1953 р., коли експедицією Інституту історії і теорії архітектури УРСР, очолюваною Г. Логвином, було проведено комплексні дослідження на місці садиби гетьмана. Археологічні студії в Суботові стали резонансною подією для громадськості краю. Однак вражаючими є прояви вандалізму з боку окремих місцевих жителів, які мешкали неподалік місця проведення розкопок. За спогадами очевидців, у процесі виконання земляних робіт доводилося навіть виставляти цілодобову охорону, тому що як тільки в археологів закінчувався робочий день, селяни починали розбирати щойно виявлені об'єкти для своїх господарських потреб. До сьогодні мало не в кожному прилеглому до замчища домоволодінні можна натрапити на жолобкову цеглу та камінь пісковик з садиби Хмельницьких.

У 1954 р. результати досліджень побачили світ у вигляді архітектурно-історичного нарису Г. Логвина “Чигирин. Суботів”.

Принципово новий етап у дослідженні суботівських укріплень розпочався зі створенням у 1989 р. заповідника. Розкопки на замчищі продовжила експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М. Кучери.

Згідно Генерального плану розвитку НІКЗ “Чигирин”, затвердженого в 2001 р., на місці садиби гетьмана передбачається проведення подальших археологічних розкопок, позаяк дослідження п'ятдесятих, сімдесятих, дев'яностих років ХХ ст. охопили лише 1/8 території замчища. Планується позначення лінії укріплень на поверхні засобами благоустрою, збереження специфічних особливостей ландшафту та відновлення елементів історичного ландшафту, створення музейного павільйону над підмурками в'їзної вежі [12, с. 82]. Роботи зі збереження та відтворення історичного ландшафту, які розпочато зі спорудження підпірної стінки на західному схилі замчища, потребують

подальших археографічно-археологічних студій та значних капіталовкладень.

Відродно, що впродовж 2005-2007 рр. проведено роботи зі спорудження музейного павільйону, який забезпечить надійну музеєфікацію та консервацію автентичних залишків підмурків вежі-кам'яниці. У внутрішній частині павільйону передбачено облаштування експозиції, що відобразатиме минуле родового маєтку Хмельницьких.

За останні п'ять років на замчищі Хмельницьких працювало дві археологічні експедиції.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко шляхом пробного буріння в липні 2006 р. було ідентифіковано провал, який утворився на початку літа цього ж року. Як виявилось, це була засипана криниця ймовірно часів Богдана Хмельницького, про що свідчать виявлені в товщі намулу фрагменти кераміки середини ХУІІ ст. та монета – лівонський солід королеви Швеції Христини-Августи (1633-1654). Криницю було розчищено та відновлено. Вона стала ще одним екскурсійним об'єктом замчища Хмельницьких.

Надзвичайно плідною на цікаві знахідки періоду пізнього середньовіччя виявилася експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під керівництвом Д. Куштана, яка проводила науково-дослідні археологічні розкопки влітку 2008 р. Роботи проводились згідно з державною програмою «Золота підкова Черкащини», покликаної зберігати історичну забудову міст та об'єктів історико-культурної спадщини Черкаської області. Розкопки проводилися в центральній частині замчища, де було закладено два розкопи загальною площею близько 500 кв. м. Досить невелика ділянка колишньої садиби Хмельницьких виявилася просто насиченою цінними знахідками, з-поміж яких варто виділити уламки кахлів, свинцеві кулі до мушкету, три шведські монети – білонові соліди прибалтійських володінь Христини Августи (1633-1654) та Карла X Густава (1654-1660), розвали керамічних горщиків. Однак найціннішою знахідкою виявилася золота каблучка, декорована бірюзою, що містить монограму «Ф», «Х», можливо ініціали власниці, якою була дівчинка-підліток або дуже тендітна жінка, адже діаметр дужки виробу становить всього 15 мм. Прикраса експонується в музеї Богдана Хмельницького в Чигирині.

На 2011 р. було заплановано подальші археологічні дослідження, однак за браком коштів розкопки проводити поки що не було можливості.

Список використаних джерел та літератури

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 602.
2. Там само. – С. 602.
3. Де ля Фліз Д. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – С. 136.
4. Державний архів Черкаської області, ф. 131, оп. 1, спр. 33, арк. 151. Копія.
5. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. – С. 90-91.
6. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. С. 624.
7. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 132.
8. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини – в часописі „Студії мистецтвознавчі”. – К., 2004. – С. 118.
9. Логвин Г. Чигирин. Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954. – С. 40.
10. Логвин Г. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток / Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини – в часописі „Студії мистецтвознавчі”. / – К., 2004. – С. 119.
11. Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир: (Історичний нарис). – Черкаси, 1990. – С. 49.
12. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодення, майбуття / Під ред. Т. Нераденко /. – Черкаси-Чигирин, 2002. – С. 82.
13. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – К., 1864. – С. 681.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 1, спр. 291, арк. 69-70.
15. Там само, – арк. 70.